

Comparative Study and Investigation of Iranian Glass Perfume Bottles in the Third, Fourth, and Sixth Centuries of the Hijri-Lunar Period

Zahra Khodadad *

PhD Student in Comparative and Analytical
History of Islamic Art, Central Tehran
Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Pejman Dadkhah

Assistant Professor of Iqbal Lahori Institute of
Higher Education, Mashhad, Iran.

Introduction

Glass is a unique material that is given new life by the glassmaker. Some researchers consider its origin to be Mesopotamia, where it found its way to the Iranian plateau. In the Islamic period, the variety of materials and the similarity of construction are seen in different regions of the world, which indicates they were influenced by each other or were taken from one region to another.

That's why the pottery and glass found in Iran have similarities in shape with other parts of the world, but the quality is different due to the variety of materials.

The current research is done on the perfume bottles of the third, fourth, and sixth centuries with two questions. 1. How was the examination of the forms and symbols used in the glasses of this era? 2. Has the way of making glass been influenced by the concurrent and subsequent governments?

The importance of the present research is that there are few documents about Iranian glass, especially in the Islamic period. An attempt has been made to examine this period of glass history from the point of view of technique. Moreover, no research has been done on these objects.

Literature Review

Research on glass and glassmaking in Iran primarily focuses on the period before the arrival of Islam, with no studies conducted on composite perfume bottles to date. The most relevant research on this topic includes Helen Aliakbarzadeh Kord Mahini's (1954) book, "Glass: The Merchant's Border Collection, The Origin of

Corresponding Author: P.dadkhah@eqbal.ac.ir

How to Cite: Khodadad, Z. Dadkhah, P. (2025). Comparative Study and Investigation of Iranian Glass Perfume Bottles in the Third, Fourth, and Sixth Centuries of the Hijri-Lunar Period, *Semiannual Journal of Indigenous Knowledge Iran*, 11(22), P. 81-116.

Glass Art," which provides a brief history of glassmaking and its manufacturing methods. It also introduces several glassworks, detailing their places and dates of origin. Sidney M. Goldstein (1958), in volume ten of "Glass Works: The Islamic Arts Collection," compiled by Nasser Khalili, examines glassworks from various regions, analyzing them in terms of manufacturing techniques, patterns, and colors. Arthur Pope and Phyllis Ackerman (1971), in their book "A Journey through Iranian Art," Volume 15: Appendices and Commentaries, explore glassmaking during the early centuries of Islam in regions such as Iran, Egypt, and Syria, up until the Mongol invasion. Janbazi and Mohammadzadeh (1991) studied the size and form, manufacturing techniques, and decorative patterns of glass perfume bottles in their research titled "A Study of Glass Perfume Bottles in the Islamic Period." Arezou Khanpour and Abbas Karimi (2012), in their article "Innovations in Islamic Glassmaking in the Fifth and Sixth Centuries AH," discuss how Islamic glassmaking during the fifth and sixth centuries AH experienced favorable conditions for development and innovation. They categorize these developments into four groups: the color and raw materials of glass, forms and construction methods, decorations, and the application of design.

While the sources mentioned primarily provide a general overview of glass and glassmaking, this research specifically examines four examples of notable perfume bottles preserved in the Tehran Glass Museum, focusing on their appearance and manufacturing techniques.

Materials and Methods

This research is descriptive-analytical in nature, relying on information gathered from library and museum documents. The findings were examined purposefully and non-probabilistically, guided by a historical approach. The statistical population includes four perfume bottles from the 3rd, 4th, and 6th centuries of Hijri, which are housed in the Water and Pottery Museum of Tehran.

Conclusion

Glassmaking in the Islamic era has been indebted to changes and innovations in all dimensions by preserving its previous traditions and methods. With the rise of the Abbasid caliphs in the third and fourth centuries, the art gained its scientific life, and the cities of Neyshabur and Samarkand became two important centers.

Since no art exists without influence from its predecessors, glassmaking was also influenced by the Sassanid rule. Most of the works found with the mold-blowing technique have a large thickness and little decoration and color. Decorations also

include creating relief with tools like scissors and pliers, grooves and lathes, and additional strips.

Excavations of the Bisotun region show that in the third century AD, probably various artisans and artists from Syria were brought by Shah Abbas to familiarize themselves with the style and decoration of Islamic glass and then develop this style. The artistic style of the Abbasid period spread to various regions of the Islamic world. This is why objects similar to those found in Iran were also produced in Iraq and Syria. Research comparing selected objects indicates that while Iran's perfumes were crafted, similar versions began to emerge in Syria and Iraq about a century later. However, Iranian objects exhibit a greater sense of mystery and incorporate elements rooted in ancient Iranian beliefs. This includes the use of intricate patterns and the creation of items shaped like goats, scorpions, fish, and cats, which showcase more beauty and creativity. The boom in glassmaking experienced a decline once again due to the Mongol invasion, which led to the destruction of many scientific centers. Consequently, if an artist remained interested in this craft, their work became limited to simple objects, and production was restricted to small workshops.

Acknowledgments

We would like to extend our gratitude to the authors of the article: Mr. Dr. Navid Salehovand, the respected director of the Museum of Water and Pottery of Iran, and Mrs. Zahra Mohammadian Moghair, the trustee of the museum's property, for providing photos from the museum's archives.

Keywords: Islamic Era, Glass Perfumes, Glassmaking, Glass Art in Iran

دوفصلنامه علمی دانش‌های بومی ایران
دوره یازدهم، شماره ۲۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳، ص ۱۱۷-۱۵۵
qjik.atu.ac.ir
DOI: doi.org/10.22054/qjik.2024.78772.1416

مطالعه تطبیقی و بررسی عطردان‌های شیشه‌ای ایران در قرن‌های سوم، چهارم و ششم هجری - قمری

دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی،
دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران.

zohra khodadad

استادیار موسسه آموزش عالی اقبال لاهوری مشهد، ایران.

parman dadkhah*

چکیده

شیشه ماده‌ای منحصربه‌فرد است که توسط شیشه‌گر حیاتی مجدد بخشیده می‌شود. پیشینه شیشه‌گری در ایران به هزاران سال قبل برمی‌گردد که با ظهور اسلام وارد مرحله جدیدی شد. سده‌های سوم تا ششم هجری از مهم‌ترین ادوار شیشه‌گری، عصر اسلامی بشمار می‌رود. پژوهش پیش‌رو به مطالعه تطبیقی و بررسی عطردان‌های شیشه‌ای دوران اسلامی با تکیه بر مطالعات اسنادی با رویکرد تاریخی به شیوه توصیفی - تحلیلی می‌پردازد و در پی پاسخ به این پرسش است که عطردان‌ها از لحاظ بصری دارای چه ویژگی‌های بوده و متأثر از هنر قبل از اسلام بوده است؟ تأثیرپذیری و تأثیرگذاری آن بر حکومت‌های هم‌زمان و بعد از خود چگونه بوده است؟ بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد که این اشیاء به شدت تحت تأثیر هنر و فرهنگ دوره ساسانی و استفاده از جانوران مورد توجه آن زمان، از جمله عقرب، گربه، اسب، بدن و سر پرندگان بوده است. اشیاء بر اساس تخیل هنرمند ترکیب و ساخته شده است. به نظر می‌رسد هنرمندان آموزش‌های تخصصی را از صنعتگران سوری که در مناطقی از جمله سامرا که تحت تسلط ساسانیان بود، دیده‌اند و همچنین آثار به دست آمده در دیگر مناطق جهان نشان می‌دهد هنرمندان ایرانی با خلق آثار رمزآلود و زیبا، صنعتگران و هنرمندان سوریه و عراق را تحت تأثیر قرار داده تا آنها نیز در سده‌های بعد مشابه آن را بسازند.

واژه‌های کلیدی: دوران اسلامی، عطردان‌های شیشه‌ای، شیشه‌گری، هنر شیشه در ایران

مقدمه

در تعریف شیشه آمده است که «آبگینه، یا شیشه، زجاج، بلور، مینا و آینه (فارسی میانه: آبگینک) واژه ای فارسی به معنای آبکوه که کنایه از شفاف بودن است» (صالح وند، ۱۳۹۴: مقدمه). شیشه در واقع ماده ای منحصر به فرد است که توسط شیشه گر، با کنترلی که بر روی آن انجام می دهد حیاتی مجدد به آن می بخشد. این ماده غیر آلی و بی شکل که بر اثر حرارت به صورت مایع و در حالت سرد به صورت جامد و شفاف یا نیمه شفاف است نور را از خود عبور می دهد. به باور تعدادی از محققین خاستگاه این ماده در بین النهرین بوده و از آنجا به فلات ایران راه پیدا کرده است (صالح وند، ۱۳۹۵: ۷). برای مطالعه شیشه و شیشه گری مشکلات فراوانی وجود دارد و هنوز در ابتدای راه است. اکثر اسناد به دست آمده به صورت حدس و گمان می باشد زیرا شیشه به طور خاص در یک منطقه ساخته نشده است.

در دوره اسلامی به دلیل تنوع و تشابه ساخت و مواد به کاررفته در مناطق مختلف جهان حاکی از آن است که هم زمان می توانسته بر روی هم تأثیرگذار باشند و یا از منطقه ای به منطقه دیگر برده شده باشد. البته به دلیل شکننده بودن شیشه و سخت بودن حمل آن، انتقال شیشه گران به مناطق مختلف آسان تر از انتقال محصولات شیشه ای بوده است (داوود خلیلی، گلدشتاین، ۱۳۸۶: ۱۸). به همین دلیل سفال و شیشه های یافت شده در ایران با دیگر نقاط جهان شباهت هایی را از نظر شکلی دارد ولی از نظر کیفیت ساخت به دلیل تنوع مواد در هر منطقه متفاوت است.

از این رو پژوهش حاضر بر روی عطردان های سده های سوم، چهارم و ششم با طرح دو پرسش زیر صورت گرفته است. ۱ عطردان ها از لحاظ بصری دارای چه ویژگی های بوده و متأثر از هنر قبل از اسلام بوده است؟ تأثیرپذیری و تأثیرگذاری آن بر حکومت های هم زمان و بعد از خود چگونه بوده است؟ ضرورت و اهمیت پژوهش حاضر از این حیث است که مستندات اندکی درباره شیشه ایران بخصوص دوره اسلامی وجود دارد به همین دلیل این دوره از تاریخ شیشه، از نظر تکنیک و فن مبهم بوده که سعی شده است تا

حدودی این نقص را رفع نماید. همچنین اشیایی انتخاب شده است که تاکنون پژوهشی بر روی آنها انجام نشده است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر، از نظر ماهیت به شیوه توصیفی - تحلیلی انجام شده است. گردآوری اطلاعات نیز با استفاده از منابع اسناد کتابخانه‌ای و موزه‌ای بوده و یافته‌ها با رویکرد تاریخی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. نمونه‌های مورد بررسی پژوهش به صورت غیر احتمالی و هدفمند انتخاب شده است و جامعه آماری تحقیق، شامل چهار عطردهان شیشه‌ای متعلق به قرن سوم، چهارم و ششم هجری است که اکنون در موزه آبگینه و سفالینه تهران نگهداری می‌شود.

پیشینه پژوهش

در رابطه با شیشه و شیشه‌گری در ایران مطالعات گوناگونی صورت گرفته است اما اغلب مطالعات به قبل از ورود اسلام به ایران اختصاص دارد و تاکنون پژوهشی در رابطه با عطردهان‌های ترکیبی با دیگر موجودات انجام نشده است. از این رو نزدیک‌ترین پژوهش‌ها به موضوع این بحث، هلن علی‌اکبر زاده کرد مهینی (۱۳۷۳) در کتاب "شیشه مجموعه مرز بازرگان، پیدایش هنر شیشه"، تاریخچه مختصری از شیشه‌گری و روش‌های ساخت آن را بیان نموده و همچنین چندین اثر شیشه‌ای را با ذکر محل و تاریخ پیدایش آنها معرفی کرده است. سیدنی‌ام. گلداشتاین (۱۳۸۷). در جلد دهم کتاب "کارهای شیشه، مجموعه هنرهای اسلامی" که گردآوری ناصر خلیلی است، آثار شیشه‌های مناطق مختلف را مورد بررسی قرار داده و سپس آنها را از لحاظ تکنیک ساخت، نقوش و رنگ بررسی و تحلیل نموده است.

آرتروپ و فیلیس اکرم (۱۳۹۰). در کتاب سیری در هنر ایران جلد پانزدهم؛ پیوست‌ها و تعلیقات، به بررسی شیشه‌گری سده‌های نخستین اسلام در ایران، مصر و سوریه

تا حمله مغول پرداخته‌اند. جانبازی و محمد زاده (۱۳۹۰) با عنوان "بررسی عطردان‌های شیشه‌ای در دوران اسلامی"، با بررسی اندازه و فرم، فن ساخت و نقوش تزئینی، آن‌ها را مورد مطالعه قرار داده است.

در مقاله دیگری با عنوان "ریخت‌شناسی صراحی‌های شیشه‌ای ایران در سده‌های ۵ و ۶ ه‍.ق که حاصل پژوهش سعدآبادی، شمیلی، حرمتی (۱۳۹۸) است به این نتیجه دست‌یافته‌اند که فرم مخزن در سه حالت کلی اشکی، شلجمی و گوشتکوبی ساخته شده است و بیشترین حجم تزئینات این قسمت در دو بخش انتزاعی و شمایی - انتزاعی می‌باشد. فرم گردن به‌صورت استوانه‌ای بلند و باریک که اغلب فاقد تزئینات بوده و شامل نوار افزوده و گاهی دارای لبه می‌باشد.

آرزو خانپور و عباس کریمی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان "نوآوری‌های شیشه‌گری اسلامی در سده‌های پنجم و ششم هجری"، عنوان می‌کند که شیشه‌گری اسلامی در سده‌های پنجم و ششم هجری بسترهای مناسبی برای ایجاد تحول و نوآوری داشته‌اند که این تحولات را می‌توان در چهار گروه رنگ و مواد اولیه شیشه، فرم و شیوه‌های ساخت، تزئینات و کاربرد طرح تقسیم نمود و در مجموع می‌توان ادعا کرد شیشه‌گری اسلامی در ایران، عراق، سوریه و مصر از شاخصه‌های فنی متمایزی نسبت به دوران قبل برخوردار بود که با حمله مغول در سده هفتم هجری در ایران متوقف و به مراکز شیشه‌گری عراق، سوریه و مصر منتقل شد و بعدها از این مناطق به غرب رسید و با تجربیات شیشه‌گری غرب درآمیخت.

در تمامی منابع نامبرده که در جریان تدوین مقالات از آنها استفاده شده است اغلب به معرفی و بررسی کلی شیشه و شیشه‌گری پرداخته شده است. اما این پژوهش به بررسی و مطالعه چهار نمونه از عطردان‌های شاخص محفوظ در موزه آبگینه تهران متعلق به سده سوم، چهارم و ششم هجری از نظر فرم ظاهر و روش ساخت پرداخته است.

شیشه و شیشه‌گری در ایران

اسلام در خارج از مرزهای ایران ظهور کرده است، اما در ایران با پیوند با هنر، فرهنگ و تمدن ایرانی توانست خود را نمایان سازد. شیشه‌گری نیز پس از رکودی کوتاه پس از ظهور اسلام و با روی کار آمدن خلفای بنی‌عباس در قرون سوم و چهارم هجری در کنار حکومت سامانیان که حکومتی قومی بود تجدید حیات علمی، ادبی و صنعتی خود را به دست آورد. دو شهر بزرگ نیشابور و سمرقند (افراسیاب) بعد از حفاری نتایج ارزشمندی را برای هنر شیشه‌گری ما داشته است (پوپ، اکرم، ۱۳۹۰: ۳۴).

آثار به‌دست آمده نشان می‌دهد که این دو شهر که از مراکز بزرگ ساخت شیشه بوده‌اند دارای سبک کار نسبتاً مشابه و از روش دمیدن در قالب و یا حبابی با انواع تزئینات تراش فشرده قالبی و افزوده استفاده کرده‌اند. البته شیشه تراش نیشابور به علت سابقه چند قرن شیشه‌گری دوره ساسانی دارای مرغوبیتی خاص است. «تزیین تراش در دوره اسلامی بیشتر معطوف به تراش خطی شده و کمتر از تراش سطحی استفاده می‌شود» (فوکایی، ۱۳۷۱: ۳۴).

تراش شیشه در دوره اسلامی بیشتر به‌صورت نقوش با خطوط هندسی، نباتی و حیوانی است. از آنجایی که اطلاعات کامل و دقیقی از شیشه به دست نیامده و اکثراً به‌صورت احتمالی است، نشان می‌دهد طی قرون ۳ ه.ق و در برخی جاها احتمالاً در شروع قرن ۵ ه.ق ظروف شیشه‌ای در مقیاس وسیعی استفاده شده و عمده مراکز به ساخت ظروف ساده می‌پرداخته‌اند و شیشه‌های خاص و رمزآلود فقط در مراکز مهم پیداشده است (کروگر، ۱۴۰۱: ۱۷).

سنت شیشه‌گری در دوره سلجوقی به اوج زیبایی و تولید خود می‌رسد. حفاریات ری، گرگان و نیشابور نشان می‌دهد این آثار از شهرت جهانی برخوردار بوده که نمونه‌های آن نیز در موزه‌های بزرگ جهان یافت می‌شود اما با حمله مغول به ایران و ویران شدن اکثر مراکز علمی، صنعت شیشه‌گری دچار رکود شد. از دوره ایلخانان سنت شیشه‌گری رو به رکود رفته و ساخت شیشه در کارگاه‌های کوچک به‌منظور ساخت لوازم مصرفی دایر

گردیده و ساخت ظروف سفالی رونق گرفته بود.

با ظهور سلسله صفوی و پادشاهی شاه‌عباس اول و توجه و علاقه‌مندی وی به پیشرفت صنعت و تشویق صنعت‌گران، مجدد هنر شیشه‌گری تجدید حیات یافت (پوپ، اکرم‌ن، ۱۳۹۰: ۳۵). البته این بار شیراز مرکز ساخت و تولید شیشه شد. در همین دوران بود که به علت مرادوات مردم با اروپا و تأثیرپذیری از غرب، از خلاقیت هنرمندان کاسته و کم‌کم به سمت تقلید از شیشه‌گران اروپایی رفته و هنر شیشه رو به انحطاط می‌رود و هنر شیشه‌گری به دلیل عدم خلاقیت و پیرو بودن هنرمندان از شیشه‌های اروپایی به پایان می‌رسد (جانبازی، محمد زاده، ۱۳۹۳: ۷۱).

شیشه و شیشه‌گری در نیشابور

باآنکه نیشابور در مسیر جاده ابریشم قرار داشته و هنر شیشه رشد فراوانی کرده است اما به نظر می‌رسد هیچ‌گاه یک مرکز تجاری نبوده و اشیاء مکشوفه وارداتی نیستند. برای فهم بهتر اشیاء شیشه‌ای به‌دست آمده، لازم است به پیشینه تاریخی، یعنی حکومت ساسانیان رجوع شود. حکومت شاهنشاهی ساسانیان تنها محدود به مرزهای ایران نبوده بلکه بر خارج از مرزهای ایران از جمله هند و چین و اروپای غربی و آفریقا تأثیر گذاشته و آنچه را در دوران شکوفایی هنر اسلامی می‌بینیم تحت تأثیر این دوران بوده است. «به مدد یافته‌های تصادفی کاوش شده در ایران و عراق، گستره استفاده از شیشه در دوره ساسانیان و دستیابی به استانداردهای بالای صنعت گران شیشه به‌ویژه شیشه تراش خورده را دریافته‌ایم» (کروگر، ۱۴۰۱: ۶۵) که شیشه‌سازی این دوره در خدمت دربار بوده و نیازهای روزمره مردم را تأمین می‌کرده است.

کاوش‌های منطقه تیسفون نشان می‌دهد که صنعت گران سوری در این منطقه فعالیت داشته‌اند. همچنین چندین مرکز مهم شیشه‌گری در عراق و مناطق به‌صورت محلی وجود داشته است که احتیاجات روزمره یک جامعه بزرگ مانند ساسانی را برآورده می‌کرده است (همان منبع: ۲۷). کیفیت بالای شیشه‌سازی دوره ساسانی بر شیشه‌گری اوایل دوره

عباسی تأثیرگذار بوده است. نمونه‌های آن را می‌توان در سامرا که مدتی پایتخت ساسانی بوده است مشاهده کنیم. در قرن سوم هجری احتمالاً صنعت گرانی از مراکز مختلف به دربار عباسی آورده می‌شدند تا سبک تزئین شیشه اسلامی با نقوش گیاهی و جانوری را فراگرفته و آن را توسعه ببخشند.

سبکی که در عصر خلافت عباسی توسعه یافت به بخش‌های دیگر دنیای اسلام انتشار یافت (همان منبع: ۶۶-۶۸). نیشابور در بخش شرقی ایران، در فاصله قرون سوم تا ششم هجری. قمری یکی از کلان‌شهرهای ایران و از مهم‌ترین مراکز تمدنی و فرهنگی جهان اسلام، در مسیر جاده ابریشم بوده است. در نیشابور تاکنون کوره‌ای که مختص به شیشه‌سازی باشد پیدا نشده، بنابراین اگرچه فرض تولید شیشه در نیشابور قطعی است اما کاوش‌ها هنوز مدرک قطعی از تولید این محصول را ارائه نداده‌اند. پس کوره‌ها می‌توانند یا در بیرون از حصار شهر و یا در شهرهای اطراف بوده باشند (کروگر، ۱۴۰۱: ۴۱).

اگرچه آگاهی کاملی در مورد وضعیت کارگاه‌های فعال شیشه در نیشابور نداریم اما به نظر می‌رسد شیوه تهیه شیشه مانند دیگر نواحی ایران بوده است به گونه‌ای که خمیر مخلوط یا ماده خام را در کوره ذوب می‌کردند و بعد از ذوب، مرحله کار با مصالح چسبناک و فلزی شروع می‌شد.

پس از اختراع لوله دم این وسیله مهم‌ترین وسیله در تولید شیشه اواخر قرن اول پیش از میلاد شده است. هرچند که علاوه بر ساخت شیشه دمیدنی آزاد در تولید ظروف در کارگاه‌های شیشه‌گری نیشابور از دیگر فنون نیز استفاده شده است. شیشه‌های بدست آمده از نیشابور که عمدتاً با کیفیت بالا ساخته شده است دارای رنگ‌های سبز، زرد و گاهی آبی تیره بوده است. اما ظاهراً شیشه‌های بی‌رنگ محبوب‌تر بوده است (همان منبع: ۴۳). از کاوش‌های مختلف در این محل در حدود ۲۵ نوع مختلف با ۱۲۵ شکل متفاوت از اشیاء با تزئین و بدون تزئین بدست آمده است که به دو گروه ۱- کاسه‌ها، بشقاب‌ها و... که در ردیف وسایل کاربردی آشپزخانه قرار می‌گیرد. ۲- ظروفی که به‌عنوان مخزن نگهداری لوازم آرایشی یا محل نگهداری و ظروف حمل و نقل لوازم پزشکی و کیمیاگری و همچنین چراغ‌ها و ابریک‌ها تقسیم می‌شوند (یاوری، ۱۳۹۰: ۲۳).

انواع تزئین ظروف شیشه‌ای دوران اسلامی

روش‌های ساخت شیشه در ایران در دوره اسلامی «یکی همان روش "دمیدن در قالب" برای تهیه شیشه‌های ضخیم است که از دوران پارت و ساسانی به کار می‌رفته و دیگری روش "دمیدن آزاد" برای تولید شیشه نازک است که در شیشه‌های سوری دیده شده است. ایجاد کمال زیبایی با روش دمیدن آزاد امکان‌پذیر است که در خلال عصر اسلام به اوج خود رسیده است» (فوکایی، ۹۷: ۱۳۷۱). در این دوره تزئینات گوناگونی بر روی ظروف شیشه‌ای انجام گرفته است. بعضی از تکنیک‌ها هنوز در ایران شناخته نشده است و ممکن است این گونه تکنیک‌ها مختص به دیگر کشورها بوده و یا از بین رفته باشد و شاید هم از مناطقی که هنوز حفاری نشده است به دست بیایند.

تکنیک‌های تزئین را می‌توان در دو نوع فرایند سرد (تراش، تزئین با رنگ، مینایی) و گرم (پر مانند، رشته‌های افزوده، فشردن در قالب و مدال‌های افزوده) تقسیم کرد و در عین حال قابل تقسیم به دو شکل افزاینده و کاهنده می‌باشد (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۱) البته گاهی نیز هنرمند از هر دو روش به‌طور هم‌زمان استفاده می‌کند.

روش‌های تزئینی عبارت‌اند از:

۱- تزئین تراش: این روش از زمان پارت و ساسانی مورد استفاده بوده است و ادامه رواج آن را در دوره اسلامی بخصوص در نیشابور می‌بینیم. این روش از سنتی‌ترین روش‌های شیشه‌گری می‌باشد که می‌توانیم به تراش‌های مدور مقعر، تراش‌های مدور مسطح به شکل U، تراش با برش متقاطع که با به حرکت درآوردن یک سنگ‌ساب در جهت بالا و پایین تراش صورت می‌گیرد که اغلب تراش‌ها به شکل بیضی بوده است. این روش تزئین به‌مرور زمان جای خود را به تراش با سطوح صاف که با حرکت عمودی سنگ‌ساب انجام می‌گرفته است (فوکایی، ۹۸-۹۷). (عکس ۱).

عکس ۱- لیوان با تزئینات برش برجسته، ایران یا مصر، قرن ۳ تا ۴ هـ ق، شیشه

قهوه‌ای مایل به زرد، ابعاد ۱۳/۷،۵/۵ سانتی‌متر.

شماره دسترسی GLS351، khalilicollection.org

۲- تزئین با رشته‌های شیشه‌ای افزوده: این روش تزئین که با روش دمیدن آزاد، اغلب در تزئین ظروف شیشه‌ای سوری به کار می‌رفته است. شامل رشته‌های شیشه‌ای در انواع رنگ‌ها بر روی بدنه کشیده می‌شود که در نهایت به شکل موجی دیده می‌شوند. (عکس ۲ و ۳).

عکس ۲- پارچ با تزئینات افزوده، ایران یا افغانستان، قرن ۵ تا ۷ هـ ق، شیشه بی‌رنگ،
دمیده و ابزار شده، ابعاد ۱۱/۲. ۱۹/۵ سانتی‌متر.
شماره دسترسی GLS562، khalilicollection.org

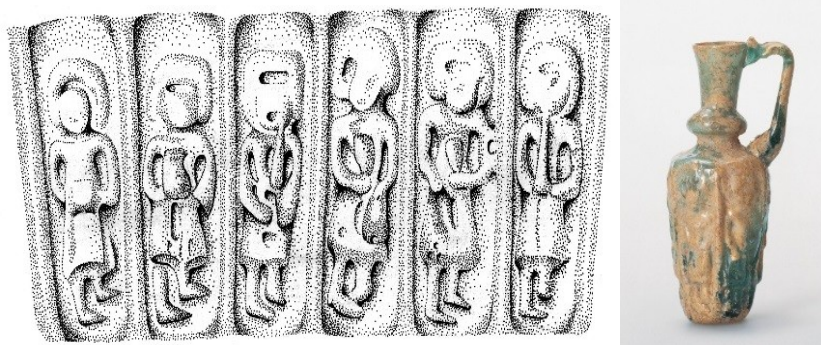
عکس ۳- قرن ۴-۵ هـ ق، تنگ کروی با تزئینات افزوده، سواحل سوریه- فلسطین یا
احتمالاً بین‌النهرین، قرن ۱-۳ هـ ق، شیشه شفاف سبز مایل به زرد، دمیده و پرداخت‌شده
با ابزار و رشته‌های نازک، ابعاد ارتفاع ۸ و قطر ۶ سانتی‌متر. (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۲۸)

۳- تزئین پر مانند: این نوع تزئین به علت محدودیت ساخت بر روی اشیا در سائز کوچک به کار برده شده است. این روش نیز تداوم یافته دوره پارت و ساسانی بوده و تا حدود قرن ششم ادامه داشته است. هنرمندان، قبل از سفت شدن شیشه رشته‌های مختلف مذاب رنگی دور ظرف می کشیدند و بعد توسط میله‌هایی که نوک قلاب مانندی داشت، رشته‌ها را به صورت زیگزاک بالا و پایین می کردند تا حالتی شبیه پر پرندگان ایجاد شود» (تکنولوژی شیشه، ۱۳۷۵: ۹) با اشکال برجسته بر روی بدنه داخلی و خارجی فرم‌هایی را شبیه به پر ایجاد می کردند. (عکس ۴).

عکس ۴- کوزه کوچک با تزئینات پر مانند، سواحل سوریه و فلسطین، قرن ۱ تا ۲ هـ ق، شیشه زرد مایل به قهوه‌ای، دمیده و ابزاردار، تزئین شده با رنگ قرمز و سفید مات، ابعاد ۸/۷،۳/۵ سانتی متر. شماره دسترسی GLS456. khalilicollection.org

۴- تزئین فشرده در قالب: این روش که نمونه متداولی در دوره اسلامی می باشد، شیشه گران اولیه این روش را از سفالگران وام گرفتند. روش مزبور نه تنها در مورد ظروف شیشه‌ای، بلکه برای ساختن مجسمه‌های بزرگ و کوچک نیز به کار برده می شد. برای ساختن ظروفی مانند کاسه و بشقاب و غیره، شیشه مذاب درون یک قالب دوجداره ریخته و فشرده می شد (عکس ۵ و ۶).

عکس ۵- کوزه کوچک با تزئینات قالبی سواحل سوریه-مصر یا احتمالاً فلسطین، قرن ۲ تا ۵ هـ ق، شیشه سبز کم‌رنگ با رنگ خاکستری مایل به آبی، ابعاد ۵/۹، ۱/۵ سانتی‌متر. شماره دسترسی GLS587، khalilicollection.org

عکس ۶- تنگ کوچک، ایران، قرن ۴-۵ هـ ق، شیشه کم‌رنگ سبز مایل به آبی، طرح‌های روی آن با دو قالب منقوش ایجاد شده است. ابعاد: ارتفاع ۱۳/۳ و بیشترین قطر ۹ سانتی‌متر (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۷۰)

۵- تزیین با مدال‌های افزوده: این روش افزودن "نقوش قالبی" بر روی شیء به صورت تزیین می‌باشد. این روش اغلب در تزیین اواخر دوره ساسانی و اوایل اسلام برای ظروف کوچک استفاده می‌شده است (کروگر، ۱۴۰۱: ۹۷-۹۹). (عکس ۷).

عکس ۷- تنگ کروی سواحل سوریه- فلسطین، قرن ۱-۲ هـ ق، شیشه سبز مایل به زرد، دمیده و پرداخت شده با ابزار، تزئینات آن به دو روش قرار دادن عناصر شیشه‌ای بر روی آن پیش از سرد شدن و تزئین با نوارهای نازک است.
ابعاد: ارتفاع ۹/۵ و قطر ۷ سانتی‌متر (گل‌دشتاین، ۱۳۸۷: ۲۵)

اما سه روش زیر روش‌هایی هستند که ما در ایران کمتر شاهد آن بوده‌ایم:

۶- تزیین مینایی: جهت مینایی کردن شیشه ابتدا قطعاتی از شیشه را با رنگ‌هایی که عموماً قرمز، سبز، زرد، سفید و آبی بوده است را در حرارت کم ذوب کرده، سپس آنها را خرد، ساییده و پودر می‌کردند. در این پودر مایعی چسب مانند ریخته و سپس بر روی شیشه‌ای که قبلاً ساخته شده بود به نقاشی پرداخته و مجدد آن را به کوره‌ای که درجه حرارت بسیار پایین داشت منتقل می‌کردند که فقط با ذوب شدن شیشه و به حالت رنگ بر روی شیشه اصلی به کار می‌رفت. اوج استفاده از میناکاری در قرن هفتم و هشتم در خاور نزدیک مخصوصاً در سوریه بوده است که شامل قندیل‌های بزرگ شیشه‌ای مورد استفاده در مساجد است (عکس ۸ و ۹).

عکس ۸- چراغ مسجد، اواخر قرن ۱۳ هـ ق، پاریس-فرانسه، ابعاد ۴۳/۲. ۲۷/۸ سانتی‌متر. شیشه مایل به زرد با چند حباب. دمیده با تزئینات میناکاری و طلاکاری شده. شماره دسترسی GLS262، khalilicollection.org

عکس ۹- کاسه شیشه‌ای با تزئین مینایی نوع قرمز رنگ، مصر،
www.britishmuseum.org.
(خانپور، کریمی، ۱۳۹۹: ۱۱۹)

۷- تزئین سرد یا تزئین با رنگ: تزئین با روش سرد آسان‌تر از سایر روش‌ها می‌باشد به گونه‌ای که با استفاده از رنگ یا لاک بر روی شیشه نقاشی می‌کنند. البته این نقاشی‌ها و رنگ‌ها قابلیت جداسازی از بدنه شیشه را دارند زیرا به کوره نمی‌رود. این روش معمولاً به صورت مکمل همراه با روش مینا بر روی شیشه استفاده می‌شود (عکس ۱۰).

عکس ۱۰- جام با تزئینات نقاشی، قرن ۵-۶ هـ ق، احتمالاً مصر، ابعاد ۸/۷،۵/۹ سانتی‌متر.
شیشه سبز مایل به آبی کم‌رنگ. دمیده، ابزاردار با تزئینات نقاشی شده
شماره دسترسی GLS594، khalilicollection.org

۸- تزیین زرین‌فام: این تکنیک به این دلیل زرین‌فام نامیده می‌شود زیرا دارای برق و جلای زر مانند است. عمده رنگ‌های زرین‌فامی که بر روی شیشه کار شده است، قرمز مایل به قهوه‌ای بوده که بر روی شیشه‌های بی‌رنگ دیده می‌شود. البته از این نوع تکنیک تا به حال در ایران یافت نشده است (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۱-۱۴). (عکس ۱۱).

عکس ۱۱- لیوان با تزئینات نقاشی زرین‌فام، قرن ۷ هـ ق، سوریه یا مصر، ابعاد ۸-۱۸-
۸/۱۲،۴/۵ سانتی‌متر. شیشه مایل به زرد. دمیده و تزئین شده با لعاب ضخیم و تذهیب
زرین‌فام، شماره دسترسی GLS578، khalilicollection.org

روش دمیدن در ساخت شیشه

عکس ۱۲- ظرف شش ضلعی، قرن اول هـ. ق، سوریه یا فلسطین، ابعاد ۲۲. ۸/۷ سانتی‌متر. شیشه شفاف، سبز مایل به آبی و سبز مایل به زرد در لبه که از گرم کردن مجدد به وجود آمده است و قالب دمیده و ابزاردار.

شماره دسترسی GLS584. khalilicollection.org

ساخت شیشه به روش‌های مختلفی صورت می‌گیرد. روش دمیدن از روش‌های پرکاربرد است که به دوره اشکانیان برمی‌گردد و باعث ایجاد تحولی اساسی در شیشه‌گری ایران شده است که باعث جداسازی این هنر از سنت‌های رایج گذشته شده است. (گلدشتاین، ۱۳۸۶: ۶۹). اما در دوران اسلامی در ایران هنرمندان به‌خوبی از آن استفاده کرده‌اند. عطردان‌های مورد بررسی در این پژوهش نیز با این روش ساخته شده، به همین دلیل اشاره مختصری به شیوه ساخت آن شده است.

این روش همانند چرخ سفالگری که در ساخت سفال انقلابی ایجاد کرد، تأثیر شگفتی در صنعت شیشه داشته است. شیشه‌گران متوجه شدند که اگر شیشه را مذاب کنند و در یک طرف لوله فلزی و توخالی قرار دهند، با دمیدن در سر دیگر لوله می‌توانند آن را به شکل حباب درآورند که در نتیجه این کشف، دو نوع دمیدن اتفاق افتاد که یکی دمیدن در قالب است که برای تهیه شیشه‌های ضخیم که از اواخر دوره پارتیان و به‌طور گسترده در عصر ساسانی، به کار گرفته شده است. در این فن، شیشه داخل یک قالب طرح‌دار دمیده

می‌شود و سپس برای زیبایی بیشتر بر روی آن با دمیدن، ابزار زدن بر روی آن بیرون آورده می‌شود. این ظرف شبیه به قالب اولیه نیست و خلاقیت هنرمند بر زیبایی آن می‌افزاید. (عکس ۱۲)

نمونه‌های بدست آمده از نیشابور بیان‌گر آن است که دشواری اصلی این فن، اتصال دو نیمه قالب بوده است و هنرمندان سهل‌انگارانه و بدون هیچ تلاشی برای پنهان کردن این مشکل دسته و دهانه را به‌طور مجزا به بدنه اصلی متصل کرده‌اند. این شیشه‌ها غالباً در رنگ‌های از سبز روشن تا سبز مایل به زرد وجود داشته‌اند (کروگر، ۱۴۰۱: ۱۲۷-۱۲۵). فن دیگر روش دمیدن آزاد است که برای تولید شیشه‌های نازک که عموماً در منطقه سوریه دیده می‌شود کاربرد داشته است. ابزارهای مورد استفاده علاوه بر لوله دمنده، بیلچه‌های چوبی تخت به همراه انبرهای چوبی همانند گازانبر یا موجین غول‌پیکر عمل می‌کند که برای منقبض کردن شیشه یا باز کردن دهانه شیشه چسبیده به لوله دمنده به کار می‌رود. از قیچی نیز برای بریدن اضافات شیشه استفاده می‌شود. این ابزار و مشابه آن از دوره باستان تا شیشه‌گری روم و اسلامی مورد استفاده بوده است (گلدشتاین، ۱۳۸۶: ۱۰).

بررسی و تطبیق اشیاء مورد پژوهش

عکس ۱۳- متعلق به سده سوم هجری، ایران- نیشابور (موزه آبگینه و سفالینه تهران)

شیء شماره ۱۳، متعلق به سده سوم هجری قمری و محل کشف آن نیشابور می‌باشد. داری اندازه‌ای با ارتفاع ۱۱/۵ سانتی‌متر و طولی در حدود ۱۲/۵ سانتی‌متر و عرض ۴/۵ سانتی‌متر به رنگ نباتی است سطح آن در قسمت‌هایی که بر اثر هوازدگی صدف هفت‌رنگ گرفته شده است، به رنگ‌های ترکیبی رنگین‌کمانی بخصوص در انتها و گردن دیده می‌شود. بیشتر شیشه‌های نیشابور فساد و فرسایش نسبی را نشان می‌دهند اما درون شیشه کاملاً سالم باقی‌مانده است. جنس آن از شیشه شفاف ضخیم است و روش ساخت آن دمیده آزاد با تزئین افزوده می‌باشد.

بدنه آن به شکل حیوان خیالی و به حالت مکعبی شکل است که در انتهای بدن کشیده شده و به حالت تخم‌مرغی شکل درآمده‌است. در ایران استفاده از حیوانات خیالی مثل اسفنجکس‌ها، کوپت‌ها و... از زمان باستان متداول بوده است. (پوپ، اکرم، ۱۳۹۰: ۱۷).

گرددن بلند حیوان به حالت منحنی ساخته شده و سر بادامی شکل یا مثلثی به آن متصل شده است. فرم سر در قسمت جلو به بیرون کشیده شده است و به یک منقار یا نوک تغییر شکل یافته است که به عنوان محل خروج مایعات و هم دهانه ظرف از آن استفاده می‌شده است. دم این حیوان به صورت فرم دایره‌ای و مدور در انتهای بدن دیده می‌شود بر روی کمر نیز دسته‌ای به حالت حلقه‌ای ایجاد شده است. دو گوش در دو طرف سر، چهارپا شبیه به پاهای حیوانات در اطراف بدن و نواری‌ای افزوده‌ای به شکل حلقه‌هایی نازک و ضخیم در دور گردن به حالت تزئینی به کاررفته است که این نکته از خصوصیات شیشه دوره اسلامی می‌باشد.

عکس ۱۴- متعلق به سده ۴-۵ هجری، ایران یا عراق (گلداشتاين، ۱۳۸۷: ۵۸).

شیء (۱۴) که به‌طور دقیق مشخص نیست متعلق به ایران یا عراق است شباهت بسیار نزدیکی به عطردان ایران دارد. این شیء که به طول ۱۱/۷ سانتی‌متر و ارتفاع ۸ سانتی‌متر با شیشه‌ای بی‌رنگ با ته رنگ زرد که بخشی از تزئینات آن از بین رفته است به روش دمیده در قالب و تزئینات افزوده با ابزار در سده سه یا چهار هجری قمری با شیشه‌ای بی‌رنگ و ته رنگ زرد ساخته شده است. بر روی بدنه آن نواری از شیشه کم‌رنگ سبز-آبی به حالت حلقه به‌عنوان دسته ظرف افزوده شده است. برخی از قسمت‌های این نوارها به علت نور و تغییر در زاویه دید به حالت رنگین‌کمانی دیده می‌شود.

این شیء دارای سر بادامی شکل با گردن منحنی اما کوتاه‌تر از عطر دان عکس شماره (۷) با پاها و دمی مشابه ساخته شده است. برای این موجود خیالی به‌جای گوش دوشاخ در دو طرف سر طراحی شده است که یادآور پارچه‌های دوره اسلامی سده ۳-۵ هجری - قمری می‌باشد. به نظر می‌رسد با توجه به اینکه در عراق پیداشده است باید از نمونه‌های ساخته شده، تحت تأثیر حکومت عباسیان باشد که تزئینات افزوده هندسی در آثار آنها بسیار دیده می‌شود.

عکس ۱۵- متعلق به سده ۲-۴ هجری، سوریه یا مصر (گلداشناین، ۱۳۸۷: ۵۶).

شیء دیگر که در قسمت بدن بیشترین شباهت و نزدیکی را می‌بینیم متعلق به سوریه یا مصر در سده دوم تا چهارم هجری- قمری به رنگ سبز مایل به زرد و به صورت قالبی ساخته شده است و بدون هیچ گونه آسیب دیدگی فیزیکی، و فقط در بعضی از قسمت‌ها رنگ آن از بین رفته است. این نمونه احتمالاً به عنوان اسباب بازی یا مجسمه مورد استفاده قرار می‌گرفته است زیرا هیچ گونه منفذ یا محلی که بتوان آن را به عنوان ظرف در نظر گرفت دیده نمی‌شود. بدنه آن در انتها باریک شده و نوارهای باریکی به شیوه قرار دادن عناصر شیشه‌ای گرم روی اثر قبل از سرد شدن به آن اضافه شده است که سر و دم را به حالت مجعد و پاها را به وجود آورده است. (عکس ۱۵).

عکس ۱۶- متعلق به سده ۴ هجری، ایران-نیشابور (موزه آگینه و سفالینه تهران)

ظرف متعلق به (عکس ۱۶) با شیشه بی‌رنگ با گردن بلند ساخته شده است، از جنس شیشه شفاف نیمه نازک متعلق به سده چهارم هجری قمری در نیشابور ساخته شده است. اندازه آن با ارتفاع $7/8$ سانتی‌متر و طول 15 سانتی‌متر، و قطر بدنه $10/7$ سانتی‌متر و قطر دهانه $3/3$ سانتی‌متر طراحی شده و تقریباً تمام سطح آن را صدف گرفته است. شیشه‌گر با استفاده از روش دمیده-قالبی، توانسته است که بدنه مکعبی شکل که گردن بلند و کشیده شده‌ای به آن وصل شده است را که در انتها آن کمی بازتر و به سمت بیرون برگشته، و احتمالاً "به تقلید از سنگ‌های سخت مانند بلورهای صخره‌ای باشد را بسازد.

سطح زیرین این ظرف حالت تخت و صاف را دارد و به‌صورت افقی بر روی زمین قرار می‌گیرد. زمینه آن تراش‌خورده و تزئینات آن متشکل از دو ماهی در قسمت‌های کناری و دو بز کوهی به‌صورت نیم‌رخ در کف ظرف و در روی ظرف قرار دارد. این دو نقش از نقوشی می‌باشند که در فرهنگ ایران نقش مهمی داشته و ایرانیان در هنر خود از آن استفاده می‌کرده‌اند.

بز کوهی از دوره پارینه‌سنگی به صورت حکاکی‌های خطی بر روی تخته‌سنگ‌ها دیده می‌شود (فاتحی و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۰). این نقوش به مرور زمان کامل شده و نقش آن کامل‌تر دیده می‌شود. در بیشتر مواقع نقش بز کوهی به عنوان نماد آب خواهی، زاینده‌گی، باروری و محافظت مورد استفاده بوده است که بی‌تأثیر برای دوره اسلامی هم نبوده است. نقش ماهی نیز یکی دیگر از حیواناتی است که می‌توان قدیمی‌ترین نمونه آن را در تل باکون مشاهده کنیم و تا به امروز بر روی آثار هنری دیده می‌شود (حیدری نژاد و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۲۱).

در دوره اسلامی این نقش تحت تأثیر هنر دوره ساسانی بوده است. ماهی نماد حاصل خیزی و باروری و نشانه فراوانی است. از آنجاکه ماهی با آب زنده است از گذشته تاکنون نمادی از آب، آبادانی، تازگی و طراوت به کار می‌رود. همچنین یک کتیبه که به نظر می‌رسد نام سازنده ظرف باشد بر روی بدنه آن ایجاد شده است. در نزدیکی انتهای گردن ظرف نوار نازکی به حالت حلقه‌ای نیز به صورت تزئینی به آن اضافه شده است. مشابه این ظرف چیزی مشاهده نشده است.

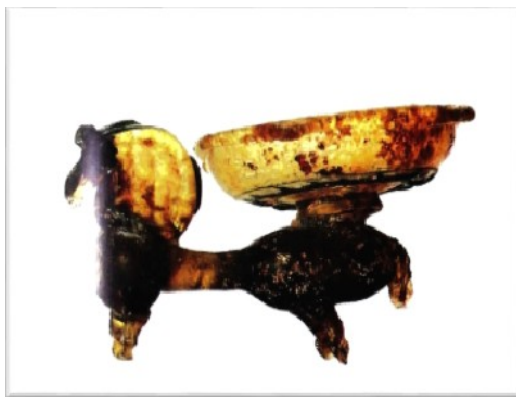

عکس ۱۷- متعلق به سده ۵-۶ هجری- ایران - نیشابور یا گرگان (موزه آبگینه و سفالینه تهران)

عکس ۱۷، متعلق به عطردان سده پنجم یا ششم هجری قمری و محل ساخت آن به احتمال گرگان یا نیشابور است که با روش دمیده آزاد با تزئین افزوده ساخته شده است. ارتفاع آن ۱۳/۸ سانتی‌متر، قطر دهانه در قسمت دم ۲ سانتی‌متر، بیش‌ترین قطر در بدنه ۵/۸ سانتی‌متر و طول آن در حدود ۱۳ سانتی‌متر و جنس آن از شیشه نازک می‌باشد. آرایش و تزئینات طرح به گونه‌ای است که با اضافه کردن رشته‌های شیشه‌ای بر روی بدنه، طرحی شطرنجی ایجاد شده است. همچنین احتمال آن می‌رود که جنس اصلی و اولیه این فرم شیشه نبوده بلکه با افزودن شیشه به طرح اولیه، کم‌کم به شکل شیشه‌ای تغییر شکل یافته است.

بدنه‌ای به شکل گربه و به حالت تخم‌مرغی شکل که در میانه باریک شده است دیده می‌شود. شاید به دلیل احترامی که در دین اسلام برای این حیوان قائل شده است از نقش گربه استفاده کرده‌اند. این شیء داری دمی به صورت کشیده و بلند شبیه به دم عقرب که به سمت بالا برگشته ساخته شده است. عقرب در فرهنگ ما ریشه کهن دارد و به دوره میترا و مراسم گاو نر کشی برمی‌گردد و نماد قدرت، مرگ، جنگجویی، حيله و نیرنگ، شرارت و درد است (محمدی، حسینی، ۱۴۰۰: ۴۴).

در انتهای این دم کشیده فرمی شبیه به گل نیلوفر وجود دارد که این گل به صورت‌های مختلف در ایران دیده می‌شود. گل نیلوفر نیز در دوره ساسانیان صرفاً برای مکان‌های مقدس به کار نمی‌رفته است بلکه در مکان‌های یادبود، قصرها، اماکن مهم، اجناس صادراتی و هدایا نیز دیده می‌شود (مبینی، شافعی، ۱۳۹۴: ۶). گل نیلوفر مانند سایر مظاهر فر، نماد قدرت و القای نیک بختی بوده است (سودآور، ۱۳۸۴: ۷۶). همچنین زوائدی به عنوان تزئین به عنوان گوش، چشم، بینی و پا با شیشه به فرم اصلی اضافه شده است.

عکس ۱۸: متعلق به سده ۲-۴ هجری، سوریه (گلداشتاين، ۱۳۸۷: ۵۶).

این ظرف از نظر فرم بدن مشابه به عطردان عکس (۱۷) می‌باشد اما از نظر کاربرد با اتصال بشقاب کم‌عمقی بر روی کمر و تغییر حیوان از گربه به اسب متفاوت شده است. این شیء متعلق به سوریه و قرن ۲-۴ هجری قمری بوده و هنرمند آن با ایده گرفتن از اسب و ایجاد تغییر در پاها، ظرفی با ترکیب خیالی ساخته است که به رنگ شیشه سبز مایل به زرد با نوارهای تزئینی کم‌رنگ سبز-آبی به روش دمیدن ساخته است. سطح شیء به علت هوازدگی در نور و زاویه دید متفاوت به حالت رنگین کمان دیده می‌شود. بدنه آن به شکل تخم‌مرغی است که در میانه باریک شده و با استفاده از نوارهای شیشه‌ای به رنگ سبز مایل به آبی، بشقاب به بدنه اصلی به حالت تزئینی متصل شده است. در قسمت زیرین ظرف نیز نوارهایی شیشه‌ای به حالت زیگ‌زاگ در دسته ظرف، سر و یال حیوان به کاررفته است (عکس ۱۸).

عکس ۱۹- متعلق به سده ۵-۶ هجری، ایران- نیشابور یا گرگان (موزه آبگینه و سفالینه تهران)

این عطردان، متعلق به سده پنجم یا ششم هجری. قمری به احتمال نیشابور یا گرگان ساخته شده است. اندازه آن، ارتفاع ۱۲/۱۴ سانتی متر و طولی در حدود ۱۷/۶ سانتی متر، به رنگ سبز روشن به علت وجود اکسید آهن و جنس آن از شیشه نازک به روش ساخت دمیده آزاد ساخته شده است. بدنه آن به شکل حیوان خیالی و به حالت تخم مرغی شکل است که سری به شکل بیضی بر روی بدنه متصل شده است. فرم سر در قسمت جلو کشیده شده و به منقار یا نوک شباهت دارد که به عنوان لوله خروج مایعات از آن مورد استفاده قرار می گرفته است.

دمی عریض که شبیه به دم عقرب به سمت بالا برگشته در انتهای ظرف توسط شیشه گر به بدن متصل شده که این فرم با کمی ظرافت بیشتر و نازک تر بر روی سر نیز دیده می شود. همان طور که اشاره شد عقرب در ایران باستان دارای قدمت فراوانی است و نماد مقاومت، جوش و خروش و مرگ و نیز نماد پویایی و سختی و نبرد است. «عقرب از مصادیق تصاویر نمادین و اسطوره‌ای برای حفاظت است و بدون شک سلاح این حیوان دلیل بر استفاده از آن برای مقابله با دیگر نیروها در طبیعت است» (دادور، طاهری، ۱۳۹۵: ۲۶۹).

تزئینات افزوده در این شیء که بر روی کمر به صورت دهانه‌ای ضخیم که دور آن با تزئینات نواری مانند به سمت بالا آمده است دیده می‌شود و زوائدی مانند چهارپا، یک زائده تاج مانند و چین خورده چشمان برجسته به حالت دو گلوله کوچک در دو طرف سر و چین خوردگی‌های نواری مانند در دو طرف بدن به شیشه در فرم اصلی دیده می‌شود. بر روی بدنه اصلی رشته‌هایی از شیشه به صورت تزئینی افزوده شده است که ممکن است بر اثر حرارت به صورت چین خورده درآمده باشد. این چین خوردگی‌ها به نظر می‌رسد به عنوان بال‌های حیوان در نظر گرفته شده باشد که در زیر آن نیز یک رشته افزوده از زیگزاک مانند و یک رشته حلقه‌ای مانند از شیشه، بر روی سینه آن دیده می‌شود. (عکس ۱۹).

عکس ۲۰- متعلق به سده ۴-۸ هجری-سوریه یا احتمالاً ایران (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۵۷).

این ظرف نیز که شباهت‌های زیادی با عطردان شماره (۱۹) دارد، متعلق به سده ۴-۸ هجری. قمری و محل آن احتمالاً سوریه یا ایران می‌باشد شامل شیشه‌ای بی‌رنگ با نوارهایی از شیشه به رنگ سبز مایل به آبی به صورت نوارهای باریک به صورت تزئینی بر روی ظرف به کاربرده شده است اما با گذشت زمان به شدت هوازده شده و دارای حفره

است و رنگ آن به حالت تیره و روشن درآمده است. این شیء به روش دمیده آزاد در طول ۱۱/۷ سانتی‌متر و ارتفاع ۶/۱ ساخته شده است. بر روی سر پرنده برجستگی به حالت کاکل مانند متصل شده است همچنین دارای دو در است که یکی در قسمت دم بوده که احتمالاً به یک لبه یا حاشیه متصل شده و اکنون از بین رفته است و سوراخ دوم در منقار پرنده که برای خروج مواد از آن استفاده می‌شده است.

جدول تطبیقی عطردان‌های شیشه‌ای ایران در قرن‌های سوم و چهارم و ششم هجری - قمری

جدول ۱- تطبیق عطردان‌ها

	عطردان	
سده ۳ هجری	سال ساخت	
ایران- نیشابور	مکان ساخت یا کشف	
ارتفاع: ۱۱/۵ طول: ۱۲/۵ عرض: ۴/۵	اندازه به سانتی متر	
ویژگی‌های فرمی و نماد شناسی شیوه ساخت: دمیده آزاد با تزئین افزوده شکل ظاهری: ترکیب حیوان خیالی به حالت مکعبی، گردن بلند و منحنی، سر بادانی شکل، دم مدور کوتاه، افزودن تزئینات در سمت گوش، گردن و روی بدن به حالت حلقه و به عنوان دسته ظرف		
		اشیاء قابل تطبیق
سده ۲-۴ هجری	سده ۴-۵ هجری	سال ساخت

سوریه یا مصر	ایران یا عراق	مکان ساخت یا کشف
اطلاعاتی یافت نشده است	ارتفاع: ۸ طول: ۱۱/۷ عرض: -	اندازه به سانتی‌متر
شیوه ساخت: به‌صورت قالبی با تزئینات افزوده شکل ظاهری: ترکیب حیوان خیالی به حالت مکعبی کشیده، گردن کوتاه و نسبتاً صاف، سر منحنی، سر بادانی شکل، دم مدور کوتاه، افزودن تزئینات در سمت گوش، گردن و روی بدن	شیوه ساخت: دمیده در قالب با تزئین افزوده با ابزار شکل ظاهری: ترکیب حیوان خیالی به حالت مکعبی، گردن بلند و منحنی، سر بادانی شکل، دم مدور کوتاه، افزودن تزئینات در سمت گوش، گردن و روی بدن به حالت حلقه و به‌عنوان دسته ظرف	ویژگی‌های فرمی و نماد شناسی

جدول تطبیق عطردان‌ها، عکس ۱۳ با عکس‌های ۱۴ و ۱۵، منبع نگارندگان

جدول ۲- تطبیق عطردان‌ها

	عطردان
سده ۴ هجری	سال ساخت
ایران - نیشابور	مکان ساخت یا کشف
ارتفاع: ۷/۸ طول: ۱۵ قطر بدنه: ۱۰/۷ قطر دهانه: ۳/۳	اندازه به سانتی‌متر
شیوه ساخت: دمیده قالبی شکل ظاهری: بدنه ظرف ترکیبی از مکعب و کره که در قسمت زیر به حالت مسطح درآمده که قابلیت ایستادن بر روی زمین را دارد. گردنی بلند و کشیده به آن متصل شده است	ویژگی‌های فرمی و نماد شناسی

زمینه آن با اشکال حیواناتی مانند بز و ماهی به صورت تراش خورده تزیین شده است.	
اشیاء قابل تطبیق	شیء مشابه آن یافت نشده است
سال ساخت	---
مکان ساخت یا کشف	---
اندازه به سانتی متر	---
ویژگی‌های فرمی و نماد شناسی	---

تطبیق عطردان، عکس ۱۶، منبع نگارندگان

جدول ۳- تطبیق عطردان‌ها

	عطر دان
سده ۵-۶ هجری	سال ساخت
ایران، نیشابور یا گرگان	مکان ساخت یا کشف
ارتفاع: ۸/ ۱۳ طول: ۱۳ قطر دهانه در قسمت دم: ۲ بیش‌ترین قطر بدنه: ۵/۸	اندازه به سانتی متر
شیوه ساخت: دمیده آزاد با تزیین افزوده شکل ظاهری: بدنه به شکل گربه و حالت تخم‌مرغی که در میانه باریک شده است. دم کشیده شبیه به دم عقرب که در انتها به گل نیلوفر تشبیه شده است. با اضافه شدن تزئیناتی به حالت شطرنجی به نظر می‌رسد.	ویژگی‌های فرمی و نماد شناسی

		اشیاء قابل تطبیق
	سده ۲-۴ هجری	سال ساخت
	سوریه	مکان ساخت یا کشف
	اطلاعاتی یافت نشده است	اندازه به سانتی متر
شیوه ساخت: دمیده آزاد با تزئین افزوده شکل ظاهری: بدنه این ظرف ترکیبی از اسب و موجودات خیالی می‌باشد زیرا پاهای ساخته‌شده برایشی به اسب شباهت ندارد. بدن همانند شکل قبل در نیمه باریک شده و با نوارهایی زیکزاک مانند تزئین شده است.		ویژگی‌های فرمی و نماد شناسی

جدول تطبیق عطردان‌ها، عکس ۱۷ با ۱۸، منبع نگارندگان

جدول ۴- تطبیق شکل ۱۹ و ۲۰، منبع نگارندگان

		عطر دان
	سده ۵-۶ هجری	سال ساخت
	ایران، نیشابور یا گرگان	مکان ساخت یا کشف
	ارتفاع ۱۲/۱۴ طول: ۱۷/۶	اندازه به سانتی متر
شیوه ساخت: دمیده آزاد با تزئین افزوده شکل ظاهری: بدنه به شکل حیوان خیالی و به حالت تخم‌مرغی شکل. سری به شکل بیضی و دم کشیده شبیه به دم عقرب که در انتها به سمت بالا کشیده شده است. تزئیناتی مانند تاج روی سر، کمر و بدن نیز اضافه شده است.		ویژگی‌های فرمی و نماد شناسی

	اشیاء قابل تطبیق
سده ۴-۸ هجری	سال ساخت
سوریه یا ایران	مکان ساخت یا کشف
ارتفاع: ۶/۱ طول: ۱۱/۷ عرض: ----	اندازه به سانتی‌متر
ویژگی‌های فرمی و نماد شناسی شیوه ساخت: دمیده آزاد با تزئین افزوده شکل ظاهری: بدنه به شکل حیوان خیالی و به حالت تخم‌مرغی شکل. سری به شکل بیضی و دمی کشیده به سمت عقب است. تزئیناتی مانند کاکل روی سر، کمر و پاها نیز اضافه شده است	

جدول تطبیق عطردان‌ها، عکس ۱۹ با ۲۰، منبع نگارندگان

نتیجه‌گیری

شیشه‌گری در دوران اسلامی با حفظ سنت‌ها و شیوه‌های پیشین خود وامدار تحولات و نوآوری‌هایی در همه ابعاد بوده است. با حضور اسلام کارگاه‌های شیشه‌سازی مانند دیگر هنرها از رونق افتاد. اما با روی کار آمدن خلفای عباسی در قرن سوم و چهارم بار دیگر هنر حیات علمی خود را به‌دست آورد و شهرهای نیشابور و سمرقند به دو مرکز مهم شیشه تبدیل شدند. اما از آنجایی که هیچ هنری بدون تأثیر از زمان‌های قبل از خود نیست شیشه و شیشه‌گری نیز متأثر از حکومت ساسانیان بوده است و اکثر آثار به‌دست‌آمده از قرون اولیه اسلامی به شیوه دمیدن در قالب، دارای ضخامت زیاد و تزئینات و رنگ کم می‌باشد. تزئینات آنها نیز شامل ایجاد برجستگی با ابزارهایی مانند قیچی و انبر، شیار و تراش و نوار افزوده می‌باشد.

کاوش‌های منطقه بیستون نشان می‌دهد که در قرن سوم هجری قمری، احتمالاً صنعتگران و هنرمندان مختلفی از سوریه به دربار شاه‌عباس آورده شده تا با سبک و تزیین شیشه اسلامی آشنا و سپس این سبک را توسعه دهند. سبک دوره عباسیان به بخش‌های دیگر دنیای اسلام نیز انتشار یافته و به همین دلیل مشابه اشیاء موجود در ایران در کشورهای عراق و سوریه نیز ساخته شده‌اند. طبق تطبیق انجام شده بین اشیاء منتخب در این پژوهش نشان می‌دهد که مشابه عطردان‌های ایران در حدود یک قرن بعد در سوریه و عراق ساخته شده است. اما اشیاء ایران دارای راز و رمز بیشتری بوده و با المان‌ها و عناصری که ریشه کهن در باورهای ایرانیان داشته است از قبیل استفاده از نقوش و یا ترکیب با حیواناتی مانند بز، عقرب، ماهی و گربه گره خورده است. اما رونق ساخت شیشه با حمله مغول‌ها و ویران شدن اکثر مراکز علمی مجدد دچار رکود شد و اگر هنرمندی هم علاقه‌مند به این هنر بود کارش محدود به اشیاء ساده و ساخت آن به کارگاه‌های کوچک می‌شد.

سپاسگزاری

به این وسیله مراتب سپاس نویسندگان مقاله را از جناب آقای دکتر نوید صالح‌وند مدیر محترم موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران و سرکار خانم زهره محمدیان مغایر، امین اموال موزه جهت ارسال عکس از آثار مورد پژوهش از آرشیو موزه تقدیم می‌داریم.

ORCID

Zahra Khodadad <https://orcid.org/0009-0003-6165-3291>
Pejman Dadkhah <https://orcid.org/0009-0003-6164-1071>

تعارض منافع

نام نویسنده مسئول: پژمان دادخواه	آدرس الکترونیکی: p.dadkhah@eqbal.ac.ir
وابستگی سازمانی: استادیار موسسه آموزش عالی اقبال لاهوری مشهد، ایران - مشهد	تلفن: ۰۹۳۷۰۷۷۶۷۵۰

عنوان مقاله: مطالعه تطبیقی و بررسی عطردان‌های شیشه‌ای ایران در قرن‌های سوم، چهارم و ششم هجری - قمری

آیا نویسندگان یا موسسه مربوطه وجهی از یک شخص ثالث (دولتی، تجاری، بنیاد خصوصی و غیره) برای هر بخشی از مقاله ارائه شده (شامل کمک‌های مالی، نظارت بر داده‌ها، طراحی مطالعه، آماده‌سازی اثر، تجزیه و تحلیل آماری و ...) دریافت نموده است؟

☐ خیر ☐ بلی

آیا نویسندگان هرگونه اختراعی که در حال انجام، داوری و یا ثبت شده، مربوط به این اثر را در حال انجام دارند؟

☒ خیر ☐ بلی

آیا طرق دسترسی دیگری وجود دارد که خوانندگان بتوانند اطلاعات اضافی اثر مذکور را از نویسندگان مقاله دریافت نمایند؟

☒ خیر ☐ بلی

آیا جنبه‌ای از این اثر مرتبط با حیوانات آزمایشی یا بیماری‌های خاص انسانی است که نیاز به اعلام و تأیید اخلاق نشر باشد؟

☒ خیر ☐ بلی

کد اخلاق:

نام نویسنده مسئول: پژمان دادخواه تاریخ: ۱۴-۷-۰۳ امضا

منابع

- آرتور اپهام پوپ و فیلیس اکرم. (۱۳۹۰)، *سیری در هنر ایران: از دوران پیش از تاریخ تا امروز: پیوست‌ها و تعلیقات* (جلد ۱۵)، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- آقاعلی گل، داود؛ سودایی، بیتا؛ خسروی، لیلا؛ کریمی، مینا. (۱۳۹۸)، «بررسی و مطالعه مصنوعات شیشه‌ای دوره ساسانی؛ نمونه مطالعاتی: شیشه‌های محوطه گنبد جهانگیر و (تپه) گوریه در استان ایلام با استفاده از روش میکروپیکسی»، *پژوهه باستان‌سنجی*، سال ۵، شماره ۲: ۴۷-۷۰.
- بلخاری قهی، حسن؛ زمانی سعدآبادی، معصومه و اسدی، سمیه (۱۴۰۱) «مطالعه تکنیک‌های ساخت شیشه از دوران هخامنشی تا تیموری در ایران». *هنرهای صناعی ایران*، سال ۵، شماره ۲ (شماره پیاپی ۹): ۱۶۷-۱۷۸.
- پراپ، ولادیمیر. (۱۳۶۸)، *ریخت‌شناسی قصبه‌های پریان*، ترجمه: فریدون بدرقه، تهران: انتشارات توس، چاپ اول.
- جانبازی، فاطمه و محمدزاده، مهناز. (۱۳۹۰)، «بررسی عطردان‌های شیشه‌ای ایران در دوران اسلامی»، *بهار و تابستان*، شماره ۵: ۵-۱۱.
- حیدری نژاد، فرزانه؛ حسین آبادی، فرزانه؛ آویشی، حمیدرضا. (۱۳۹۹)، «ویژگی‌های بصری و تحلیل مفاهیم نقوش ماهی روی سفال‌های قبل از اسلام در ایران»، *نگره*، سال ۱۵، شماره ۵۵: ۱۲۱-۱۳۷.
- خانپور، آرزو و کریمی، عباس. (۱۳۹۹)، «نوآوری‌های شیشه‌گری اسلامی در سده‌های پنجم و ششم هجری». *هنرهای صناعی ایران*، سال ۳، شماره ۲ (شماره پیاپی ۵): ۱۰۹-۱۲۰.
- خانپور، آرزو؛ آشوری، محمدتقی. (۱۳۹۱)، «تلاش‌های دوران قاجار برای تولید شیشه در ایران». *مطالعات تاریخ فرهنگی*، پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ، جلد ۳، شماره ۱۲: ۵۳-۸۲.
- دادور، ابوالقاسم و طاهری، محبوبه. (۱۳۹۵)، «اسطوره‌شناسی تصاویر انسان- حیوان (شیر، عقرب، گاو) در هنر ایران باستان و بین‌النهرین با تطبیق آراء ژرژ دومزیل». *مجموعه آثار و مقالات برگزیده دهمین کنگره پیشگامان پیشرفت*.

- زمانی سعدآبادی، معصومه و شمیلی، فرنوش (۱۳۹۹)، «ریخت‌شناسی قندیل‌های شیشه‌ای ایران در قرن سوم تا ششم هجری قمری» پیکره، سال ۹، شماره ۲۱: ۱-۱۰.
- زمانی سعدآبادی، معصومه؛ شمیلی، فرنوش؛ حرمتی، حمیده. (۱۳۹۹)، «ریخت‌شناسی صراحی‌های شیشه‌ای ایران در سده‌های ۵ و ۶ ه. ق». هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، دوره ۲۵، شماره ۴۰: ۶۵-۷۶.
- سرامی، قدمعلی. (۱۳۶۸)، از رنگ گل تا رنج خار (شکل‌شناسی قصه‌های شاهنامه)، تهران: علمی و فرهنگی.
- سودآور، ابوالعلا. (۱۳۸۴). فره‌ایزدی در آیین پادشاهی ایران باستان، تهران: نشر نی.
- شیشه‌گر، آرمان. (۱۳۸۲)، «صنعت ساخت آبگینه در دوره سلجوقی و معرفی چند نمونه آن». فصلنامه موزه‌ها. شماره ۲۴: ۳۷-۲۹.
- صالح‌وند، نوید. (۱۳۹۵)، تاریخچه شیشه و شیشه‌گری (ظروف شیشه‌ای دوره اشکانی، مجموعه موزه ملی و موزه رضا عباسی). تهران: انتشارات سمیرا.
- اکبرزاده کرد، علی و مهینی، هلن. (۱۳۷۳)، شیشه مجموعه مرز بازرگان. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- فاتحی، الهه؛ شهرامی، فاطمه سادات؛ خاوری خراسانی، زهرا؛ لعل خاکپور، ناهید. (۱۳۹۶)، «مطالعه تطبیقی نماد بز کوهی در سفالینه‌های سیلک و شوش»، اولین کنفرانس ملی نماد شناسی در هنر ایران با محوریت هنرهای بومی.
- فوکایی، شینجی. (۱۳۷۱). شیشه ایرانی. ترجمه آرمان شیشه‌گر. تهران: انتشارات میراث فرهنگی.
- کروگر، نیس. (۱۴۰۱)، نیشابور شیشه اوایل دوره اسلامی، ترجمه: هادی کیائیان، مشهد: انتشارات مرندیز، چاپ اول.
- گلدشتاین، سیدنی‌ام (۱۳۸۷). کارهای شیشه، جلد دهم از گزیده دوازده جلدی، گردآوری د.خلیلی، ناصر، مترجمین: سودابه، رفیعی سخایی و غلامحسین، علی مازندانی، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ اول.

مطالعه تطبیقی و بررسی عطردان های شیشه‌ای ایران، خداداد و دادخواه | ۱۵۵

- مبینی، مهتاب. (۱۳۹۴)، «نقش گیاهان اساطیری و مقدس در هنر ساسانی (با تأکید بر نقوش برجسته، فلزکاری و گچ‌بری)». جلوه هنر، سال ۷، شماره ۲ (شماره پیاپی ۴): ۴۵-۶۴
- محمد زاده میانجی، مهناز و چنانه، مهسا. (۱۳۹۳)، «مطالعه شکل و روش ساخت آثار آبگینه جرجان، سده سوم تا ششم هجری». جلوه هنر، سال ۶، شماره ۱: ۸۱-۶۵
- محمدی، پریرا و حسینی، سید رضا. (۱۴۰۰)، «مطالعه تحلیلی نقوش جانوری در تزئینات آبگینه فاطمیان مصر»، رهپویه هنرهای صناعی، سال ۱، شماره ۲ (شماره پیاپی ۲): ۳۹-۴۹
- یاوری، حسین. (۱۳۹۰)، شیشه‌گری دستی در ایران، تهران: انتشارات سوره مهر.

استناد به این مقاله: خداداد، زهرا و دادخواه، پژمان. (۱۴۰۳). مطالعه تطبیقی و بررسی عطردان‌های شیشه‌ای ایران در قرن‌های سوم، چهارم و ششم هجری-قمری. دو فصلنامه دانش‌های بومی ایران، ۱۱(۲۲)، ۱۱۷-۱۵۵.

Indigenous Knowledge Iran Semiannual Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.